

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ НОВОУТВОРЕНЬ ГЕРОНТОГЕНЕЗА НА АКТУАЛІЗАЦІЮ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СФЕРИ

У статті розглядається проблема взаємодетермінації інтелектуального розвитку в період геронтогенезу і психологічних новоутворень цього періоду. Результати дослідження показали, що деструктивні психологічні новоутворення мають значний вплив на зниження когнітивного потенціалу, у свою чергу, деградує інтелект сприяє деінтелектуалізації всіх психічних процесів. У процесі дослідження доведено, що основним фактором ефективності інтелектуального розвитку є не вік старої людини, а специфіка її психологічних новоутворень.

Експериментально доведено можливість корекції деструктивних психологічних новоутворень у період геронтогенезу внаслідок підвищення інтелектуального рівня людини.

Ключові слова: *геронтогенез, інтелект, психосоціальний розвиток, психологічні новоутворення*

Постановка проблеми. Розвиток особистості – стадіальний і гетерохронний процес, в якому принциповий перехід на новий етап є результатом сформованих психологічних новоутворень – індикаторів психофізичної готовності людини до наступного вікового періоду [10; 11]. Якість їх формування детермінована низкою чинників: рівнем інтелектуального розвитку, психологічними особливостями попередніх етапів онтогенезу, специфікою соціокультурного оточення, а в період геронтогенезу вперше виникає складна екзистенційна проблема – завершення особистого життя, яке стає смислоутворювальним фактором, впливаючи на весь процес життєдіяльності, незалежно від рівня її усвідомленості. Будучи, до певної міри, результатом інтелектуального розвитку, психологічні новоутворення, у свою чергу, чинять на нього вплив, сповільнюючи або активізуючи когнітивні і метакогнітивні процеси[5; 9; 12].

Проблема якості психологічних новоутворень у завершальному періоді онтогенезу є актуальною внаслідок того, що цей феномен має вирішальний вплив на патерн старіння людини й особливості її соціалізації, яка у свою чергу потребує значних інтелектуальних зусиль для формування бажаного способу життя людини в пізньому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на активізацію досліджень у сфері геронтопсихології, особливості інтелектуального розвитку в період геронтогенезу – одна з найменш вивчених проблем сучасної вікової психології. В науковій літературі немає єдиних уявлень про специфічні психологічні особливості людей досліджуваного періоду і методів їх психологічної адаптації для гармонійного соціального життя. Дослідженням психологічних проблем людини в період геронтогенезу займалися і займаються дослідники Дж. Флейвелл, А. Efklikes, А. Н. Schoenfeld, Н. J. Hartman, D. J. Hacker, С. Timoszyk-Tomczak, В. Bugajska, М. Л. Смульсон, Л. I. Анциферова, М. О. Холодна, П. Б. Балтес, Є. Голдберг, С. М. Халін, Ю. Б. Дормашев, В. Я. Романов та інші. Поступове і неухильне збільшення частки людей постпенсійного періоду в соціумі визначає її як актуальну, а ряд специфічних психологічних особливостей геронтогенезу ускладнюють дослідження. Розглядувана актуальна проблема недостатньо досліджена і потребує подальшої роботи в зазначеному напрямку.

Мета статті. Ознайомити з результатами експериментального дослідження взаємодетермінації когнітивного розвитку і психологічних новоутворень у період геронтогенезу.

Виклад основного матеріалу. У лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України проведено експериментальне дослідження особливостей інтелектуального розвитку в період геронтогенезу. Серед низки факторів, що впливають на якість когніції і метакогніції у період старіння і старості, важливе значення має їх взаємодетермінація з психологічними новоутвореннями, властивими для цього періоду. Вибірка становила 257 досліджуваних віком 56–97 років, з яких 58% – жінки і 42% – чоловіки. База дослідження – пансіонат для ветеранів праці відділення денного перебування територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів.

Формування психологічних новоутворень є результатом реалізації основної діяльності, яка в період геронтогенезу проявляється у формі напруженої психологічної роботи щодо прийняття свого життєвого шляху (успішність/неуспішність) і адекватного ставлення до природної смерті як завершального етапу біологічного життя[3; 6; 8]. Якість психологічних новоутворень пізнього віку впливає на здатність людини адаптуватися до мінливих умов існування, причому не тільки в зовнішньому середовищі (втрата звичних статусів, соціальна депривація та ін.), а й тих, що відображають психофізіологічні зміни в її організмі. Специфіка реалізації основної діяльності визначається рівнем інтелектуального розвитку. В результаті взаємодії перерахованих вище факторів психологічні новоутворен-

ня можуть мати як продуктивний (мудрість), так і деструктивний (неприйняття світу) сценарії розвитку[1; 4;].

Феномен мудрості становить значну складність для дослідження, оскільки не є простою сумою знань і життєвого досвіду. Поняття «мудрість» має безліч трактувань: вміння користуватися знаннями, інтегрованість, цілісність, усвідомлення можливості бути недосконалим і прийняти своє життя, почуття спільності з іншими, високий рівень розвитку інтуїції тощо[2; 7; 11]. В рамках дослідження ми запропонували учасникам проекту дати власне визначення мудрості, досліджувані вказали основним критерієм вміння конструктивно вирішувати проблемні міжособистісні ситуації і задоволення своїм життям.

Виходячи з того, що почуття задоволеності життям, як критерій продуктивності психологічних новоутворень у геронтогенезі, є суб'єктивним, для дослідження специфіки сформованих психологічних новоутворень учасників проекту ми використовували метод інтроспекції і феноменологічний аналіз. 94% досліджуваних охарактеризували своє життя як ланцюг невдач і розчарувань, які сталися через несприятливі обставини або дії (навмисні чи ні) інших людей. Використовуючи ряд методів, у тому числі «потік думок», ми констатували у 78% досліджуваних переважно негативне мислення, категоричність суджень і відсутність критичного ставлення до себе, що свідчить, у тому числі, і про деструктивні психологічні новоутворення геронтогенезу.

Результати дослідження показали, що деструктивні психологічні новоутворення мають значний вплив на зниження когнітивного потенціалу, у свою чергу, деградує інтелект сприяє деінтелектуалізації всіх психічних процесів, що призводить до зниження рівня усвідомленості того, що відбувається. В процесі тренінгової роботи було відзначено, що діяльність тих досліджуваних, у яких зафіксовано деструктивні психологічні новоутворення, супроводжується зниженим рівнем емоційного фону, що значною мірою впливало на недостатню активність роботи когнітивної і метакогнітивної сфери, було відзначено сповільнення процесів сприйняття, труднощі в концентрації уваги, швидке стомлення в процесі інтелектуальної діяльності, скарги на неможливість виконати завдання (при відсутності спроби його виконання) та ін. Важливо зауважити, що при зміні суб'єктивно складної для досліджуваного інтелектуальної діяльності на легшу (із знайомими елементами) відзначено помітне підвищення інтелектуальної активності.

Досліджувані, у яких було зафіксовано продуктивні психологічні новоутворення, мали інший патерн поведінки: виявляли інтерес до нових завдань, доброзичливо ставилися до інших учасників проекту, не скаржилися на складність завдань, а навпаки, просили давати

для них додатково домашні завдання і в цілому виявляли інтерес до проблеми свого когнітивного розвитку. Потрібно відзначити високі (суб'єктивно і об'єктивно) результати їхнього інтелектуального розвитку в результаті участі в проекті. Досліджувані цієї умовної групи продовжували заняття з актуалізації своєї інтелектуальної сфери і після завершення проекту.

Вік досліджуваного (ранній, середній, пізній геронтогенез) не був значущим фактором висхідного інтелектуального розвитку, незважаючи на те, що різниця між наймолодшим і найстарішим учасником проекту становила більш як 40 років, хоча, беручи до уваги об'єктивні вікові фізіологічні зміни в організмі людини, можна було б стверджувати про природне зниження інтелектуального потенціалу у зв'язку зі збільшенням віку. Констатовано превалюючий компонент ефективності інтелектуального розвитку в період геронтогенезу – специфіка психологічних новоутворень.

Способи спілкування із зовнішнім світом старіючої і старої людини є ще одним фактором, що визначає якість її психологічних новоутворень і особливості інтелектуального розвитку. Якщо в разі формування продуктивного психологічного новоутворення – мудрості, відбувається активізація процесу самопізнання і саморегуляції особистості, який здійснюється завдяки розвиненій рефлексії, то деструктивні психологічні новоутворення переважно провокують людину до регуляції свого соціокультурного оточення за допомогою різних методів, включаючи маніпулятивні, що сприяє формуванню дисгармонійних відносин з людьми, які її оточують. Така модель поведінки призводить до ще більшої соціальної конфронтації, і насамперед з близькими людьми. Це проявляється у відчуженні з боку старої людини, у неї виникає впевненість у відсутності щирості оточення, настороженості стосовно них. Водночас зберігається потреба створення суб'єктивно оптимального Я-образу у зв'язку із завершенням життя і бажанням залишити про себе максимально можливе позитивне враження.

Результати дослідження показують, що в разі деструктивних психологічних новоутворень стара людина прагне оптимізувати свій Я-образ за допомогою створення нових соціальних зв'язків (волонтери, випадкові знайомі тощо) з тими, хто не знайомий з негативними проявами її особистості. Нижче наведено приклад, який ілюструє прагнення до збереження позитивного Я-образу за допомогою спілкування з тими людьми, для яких її негативні психологічні особливості відсутні.

Приклад. Досліджувана Л. (89 років, проживає в пансіонаті для ветеранів праці, має дітей, онуків і правнуків, які матеріально її утримують). За словами Л., емоційна напруженість у спілкуванні з близькими викликана їхнім небажанням дослухатися до її порад.

Досліджувана стверджувала, що діти неодноразово забирали її з пансіонату, але вона поверталася, тому що їй психологічно комфортніше «знаходити спільну мову з чужими людьми» (волонтерами).

Період геронтогенезу часто асоціюється з поняттям «психологічна ізоляція», що потребує конкретизації, оскільки зниження соціальних контактів відзначено тільки у досліджуваних з деструктивними психологічними новоутвореннями і не завжди означає їх реальну ізоляцію. Людина в пізньому віці продовжує спілкування з близькими людьми або тими, хто надає різноманітні соціальні послуги. Психологічна ізоляція, в контексті відсутності бажаної якості спілкування, зумовлена значною мірою результатом роботи деструктивних психологічних новоутворень старої людини.

Для можливої корекції деструктивних психологічних новоутворень ми використовували ряд методів, серед яких завдання зі складання карти своїх досягнень, включаючи суб'єктивно найнезначніші, упродовж усього життя досліджуваного. Це завдання потребувало значного часу для його виконання, тому було запропоновано як домашнє завдання. Виконання завдань, спрямованих на корекцію деструктивних новоутворень, мало значний позитивний ефект, що сприяло підвищенню рівня самооцінки досліджуваних та знайшло підтвердження в підвищенні інтелектуальної активності досліджуваних у процесі тренінгової роботи.

Не будучи генетично запрограмованими, психологічні новоутворення, в разі усвідомленої необхідності, можуть бути піддані корекції внаслідок актуалізації інтелектуальної сфери старої людини, що експериментально доведено результатами нашого дослідження. Відчай, який пов'язаний із суб'єктивно «безцілним» життям і який є результатом роботи деструктивних психологічних новоутворень, у результаті складної інтелектуальної роботи з актуалізації метакогнітивної сфери піддається оптимізації, поступово змінюючи суб'єктивно катастрофічну картину завершення життєвого шляху адекватним сприйняттям дійсності.

Розвиток інтелектуальної сфери людини в пізньому віці дає можливість їй по-новому, критично розглянути складні психологічні проблеми, які (за твердженнями досліджуваних) перебували в категорії нерозв'язних, і знайти шляхи їх вирішення. Під час тренінгової роботи, спрямованої на актуалізацію інтелектуального потенціалу в період старіння і старості, активізація психічних компенсаторних механізмів сприяла відновленню згасаючих психічних функцій, здібностей, включаючи ті, які не використовувалися людиною упродовж попередніх етапів розвитку внаслідок низки причин, але існували у вигляді задатків, наприклад, творчих.

Висновки. Кожен період онтогенезу супроводжується формуванням психологічних новоутворень, які необхідні для реалізації

завдань, що стоять перед наступним періодом. Специфіка психологічних новоутворень геронтогенезу полягає в тому, що вони сприяють суб'єктивному резюмуванню ступеня успішності/неуспішності всього життєвого шляху людини у зв'язку із завершенням її біологічного життя, впливаючи на специфіку її інтелектуального розвитку. В результаті дослідження експериментально доведено, що можлива корекція деструктивних психологічних новоутворень у період геронтогенезу внаслідок підвищення інтелектуального рівня старої людини.

Перспективи подальших досліджень. Патерн старіння є наслідком роботи психологічних новоутворень, формування яких – результат інтелектуального розвитку в пізньому віці, впливає на психоемоційний стан як самої людини похилого віку, так і на її соціокультурне оточення. Дослідницька робота, спрямована на вивчення психологічних особливостей людини в період геронтогенезу, є необхідною умовою для створення гармонійного суспільства.

Список використаних джерел

1. Дітюк П.П. Ситуативна активність, відносна суб'єктність та свобода вибору [Електронний ресурс] / П.П.Дітюк // Технології розвитку інтелекту. – Т.2, № 5 (16) 2017. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk_Pavlo_Pavlovych_Syтуatyvna_aktyvnist_vidnosna_subjektivnist_ta_svoboda_vyboru.pdf
2. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі : монографія [Електронний ресурс] / М.Л. Смульсон, Ю.М.Лотоцька, М.М.Назар, П.П.Дітюк, І.Г.Коваленко-Кобилянська [та ін.] ; за ред. М. Л. Смульсон. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 221 с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
3. Карпов А.В. Психология сознания: Метасистемный подход / А.В. Карпов. – М.: РАО, 2011. – 1088 с.
4. Коваленко-Кобилянська І. Г. Суб'єктна активність людини в період геронтогенезу в умовах освітнього простору Інтернет [Електронний ресурс] / // Технології розвитку інтелекту/ Т.2, №2 (13), 2016 – Режим доступу http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18
5. Лотоцька Ю.М. Психологічна якість життя як наслідок наших виборів [Електронний ресурс] / Ю.М.Лотоцька // Технології розвитку інтелекту. – Т.2, № 5 (16) 2017. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10
6. Мещеряков Д.С. Рівні розвитку суб'єктності [Електронний ресурс] / Д.С. Мещеряков // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми : V Міжнар. наук-практ. інтернет-конф., 10-31 травня. 2017 р. : тези допов. – Режим доступу: http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/mescher_yakov_dmytro_2017.pdf
7. Суб'єктна активність в контексті формування комунікативної компетентності [Електронний ресурс] / М.М.Назар // Технології роз-

- витку інтелекту – Т. 2, № 1 (12)/ – 2016. [Режим доступу] http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17
8. Смутьсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу / М.Л. Смутьсон // Наукові дослідження когнітивної психології – Острог: Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.
 9. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту: монографія / М.Л. Смутьсон. – К.: Нора-Друк, 2003. – 298 с.
 10. Смутьсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу. // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск “Сучасні дослідження когнітивної психології” – Острог: Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.
 11. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. /М.А.Холодная– Москва – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997. – 392 с.
 12. Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроекування особистості / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7 – 11.

References

1. Dityuk P.P. Sytuatyvna aktyvnist”, vidnosna sub’yektnist” ta svoboda vyboru [Situational activity, relative subjectness and freedom of choice] [Elektronnyj resurs] / P.P.Dityuk //Технолоґіи розвитку інтелекту. – Т.2, № 5 (16) 2017. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk_Pavlo_Pavlovych_Sytuatyvna_aktyvnist_vidnosna_sub'yektnist_ta_svoboda_vyboru.pdf
2. Intelektual”nyj rozvytok doroslyx u virtual”nomu osvitu”omu prostori : monohrafiya [The intellectual development of adults in virtual educational space] [Elektronnyj resurs] / M.L. Smul”son, Yu.M.Lotoc”ka, M.M.Nazar, P.P.Dityuk, I.H.Kovalenko-Kobylyans”ka [ta in.] ; za red. M. L. Smul”son. – К.: Pedagogichna dumka, 2015. – 221 s. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
3. Karpov A.V. Psihologija soznaniya: Metasistemnyj podhod / A.V. Karpov. [Psychology of Consciousness: The Metasystem Approach] – М.: RAO, 2011. – 1088 s.
4. Kovalenko-Kobylyans”ka I. H. Sub’yektna aktyvnist” lyudyny v period herontohenezu v umovax osvitu”oho prostoru Internet [Subject activity of a person during a period of gerontogenesis in conditions of educational space of Internet] [Elektronnyj resurs] / // Технолоґіи розвитку інтелекту/ Т.2, №2 (13), 2016 – Режим доступу http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18
5. Lotoc”ka Ju.M. Psihologichna yakist’ zhittja jak naslidok nashih viboriv [Psychological life quality as consequence of our solutions] [Elektronnyj resurs] / Ju.M.Lotoc”ka //Технолоґіи розвитку інтелекту. – Т.2, # 5 (16) 2017. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10
6. Mescheryakov D.S. Rivni rozvytku sub”yektnosti [Elektronnyj resurs] / D.S. Mescheryakov // Virtual”nyy osvitu”nyy prostir: psykholohichni problemy : V

- Mizhnar. nauk-prakt. internet-konf., 10-31 travnya. 2017 r. : tezy dopov. – Rezhym dostupu: http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/mescher_yakov_dmytro_2017.pdf
7. Mashbyc" Yu.I. Psyxolohichnyj mexanizm dovyznachennya uchbovoyi zadachi: sutnist" i evrstystychnyj potencial [The psychological mechanism of *additional determination* of educational problems: the nature and heuristic potential] / Yu.I.Mashbyc" // Teoriya i texnolohiya proektuvannya navchal"nyx system: Zb. nauk. prac". – K, 2002. – Vyp. 3. – S. 3 – 17.
 8. Nazar M.M. Sub'yektna aktyvnist" v konteksti formuvannya komunikatyvnoyi kompetentnosti [Communicative competence's forming and development of subject activity] [Elektronnyj resurs] / M.M.Nazar // Texnolohiyi rozvytku intelektu – T. 2, № 1 (12)/ – 2016. [Rezhym dostupu] http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17
 9. Smul"son M.L. Psyxolohiya rozvytku intelektu: monohrafiya [Psychology of intellect development] / M.L. Smul"son. – K.: Nora-Druk, 2003. – 298 s.
 10. Smulson M.L. Intelekt i mental'ni modeli svitu. // Naukovi zapysky. Seriya "Psyxolohiya i pedahohika". Tematychnyj vypusk "Suchasni doslidzhennya kohnityvnoyi psyxolohiyi" – Ostroh: Vyd-vo Natsional'noho universytetu "Ostroh", 2009. – Vyp.12. – S. 38 – 49
 11. Holodnaja M.A. Psihologija intellekta. Paradoksy issledovanija [Psychology of the intellect. Paradoxes of research] /M.A.Holodnaja– Moskva – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 1997. – 392 s.
 12. Chepelyeva N.V. Dyskursyvni zasoby samoproektuvannya osobystosti [Discourse means of personality self-designing] / N.V. Chepelyeva // Naukovi zapysky. Seriya «Psyxolohiya i pedahohika». Tematychnyj vypusk «Aktual"ni problemy kohnityvnoyi psyxolohiyi». – Ostroh: Vyd-vo Nacional"noho universytetu «Ostroz"ka akademiya», 2013. – Vyp. 24. – S. 7 – 11.

Коваленко-Кобылянская И. Г. Влияние психологических новообразований геронтогенеза на актуализацию интеллектуальной сферы

В статье рассматривается проблема взаимодействия интеллектуального развития в период геронтогенеза и психологических новообразований данного периода. Результаты исследования показали, что деструктивные психологические новообразования оказывают значительное воздействие на снижение когнитивного потенциала, в свою очередь, деградирующий интеллект способствует деинтеллектуализации всех психических процессов. В процессе исследования доказано, что основным фактором эффективности интеллектуального развития является не возраст старого человека, а специфика его психологических новообразований.

Экспериментально доказана возможность коррекции деструктивных психологических новообразований в период геронтогенеза вследствие повышения интеллектуального уровня человека.

Ключевые слова: геронтогенез, интеллект, психосоциальное развитие, психологические новообразования.

Kovalenko-Kobylanska I.G. Infulence of psychological novel formations of gerontogenesis on actualization of the intellectual sphere

The article deals with the problem of inter-determination of intellectual development during the period of gerontogenesis and psychological novel formations of this period. The urgency is caused by degree of influence of psychological novel formations on the pattern of aging of the person and peculiarities of their socialization.

The purpose of the article is to get acquainted with results of the experimental research of inter-determination of cognitive development and psychological novel formations during the period of gerontogenesis. The research included 257 subjects aged 56-97 years, 58% of whom were women and 42% were men. The methods of introspection, phenomenological analysis, clinical conversation, testing were used.

The results of the research showed that destructive psychological novel formations have a significant effect on decrease of the cognitive potential, in turn, degrading intellect contributes to de-intellectualization of all mental processes, which leads to decrease in the degree of awareness of what is happening. During the research, it was proved that the prevailing factor of the intellectual development effectiveness is not the age of the old man but the particularity of their psychological novel formations.

The possibility of correction of destructive psychological novel formations during the period of gerontogenesis is proved experimentally due to increase in the intellectual level of the person. The research aimed at studying the psychological characteristics of the person during the period of gerontogenesis is a necessary condition for creating a society for all.

Key words: *gerontogenes, intelligence; intellectual development, psychological novel formation*